

УДК 78.071.2

DOI <https://doi.org/10.31723/2524-0447-2025-43-19>**Олександр Петрович Віла-Боцман**

ORCID: 0000-0002-5186-893X

доктор філософії, доцент кафедри хорового диригування
Одеської національної музичної академії імені А. В. Нежданової
avilabotsman@gmail.com

ТВОРЧА ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ДИРИГЕНТА-ХОРМЕЙСТЕРА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ВОКАЛЬНО-ХОРОВОГО МИСТЕЦТВА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Мета роботи — проаналізувати особливості становлення творчої індивідуальності українського диригента-хормейстера в умовах ХХІ століття під впливом цифровізації, соціокультурних змін та нових освітніх практик. **Методологія дослідження** спирається на міждисциплінарний підхід: використано теоретичний аналіз музикознавчих праць, компаративний метод для порівняння традицій та інновацій, а також узагальнення педагогічного досвіду. **Наукова новизна** полягає у виявленні новітніх тенденцій розвитку українського хорового виконавства, що впливають на формування творчого стилю диригента: інтеграція цифрових технологій у хормейстерську діяльність, зміна ролі диригента як лідера в нових соціокультурних умовах, впровадження персонафікованих освітніх методик у підготовку хормейстерів. Результати дослідження обґрунтовують необхідність систематизації та поглибленого теоретичного осмислення компонентів індивідуального виконавського стилю диригента-хормейстера, що, своєю чергою, становить передумову оптимізації виконавської практики та сприяє розвитку сучасного хорового мистецтва. **Висновки.** Українське хорове мистецтво ХХІ століття динамічно розвивається під впливом глобальної цифровізації та соціокультурних викликів. Творча індивідуальність диригента-хормейстера зазнає суттєвих змін: зберігаючи традиції національної хорової школи, сучасний український диригент активно опановує цифрові інструменти й нові освітні підходи для збагачення виконавської практики. Ефективна професійна підготовка хормейстерів нині вимагає поєднання академічних принципів із інноваційними технологіями навчання, що підтверджується досвідом дистанційної освіти під час пандемії та воєнного часу. Це сприяє розвитку творчого потенціалу та психологічного комфорту майбутніх диригентів, дозволяючи

їм реалізувати індивідуальний стиль в умовах постійних змін. Ключові тенденції — цифровізація репетиційно-виконавського процесу, використання віртуальних хорів і онлайн-ресурсів, переосмислення лідерської ролі диригента — слугують підґрунтям для збереження і поступу українського хорового мистецтва в сучасну епоху.

Ключові слова: диригент-хормейстер, хорове мистецтво України, хорова школа, цифровізація, індивідуальний стиль, освітні інновації, хорове виконавство.

Vila-Botsman Oleksandr Petrovych, PhD, Associate Professor at the Department of Choral Conducting of the Odesa National A. V. Nezhdanova Academy of Music

The creative individuality of the choral conductor within the context of vocal and choral art in contemporary Ukraine

Purpose. The study aims to examine the transformation of the choral conductor's creative individuality in Ukraine's 21st-century choral art under the influence of digitalization, socio-cultural changes, and new educational practices. **Methodology.** The research methodology is based on an interdisciplinary approach, combining theoretical analysis of musicological literature, comparative analysis of traditional and innovative practices, and synthesis of pedagogical experience from Ukrainian choir conductors. **Scientific novelty.** The paper identifies recent trends in Ukrainian choral performance that shape the conductor's individual style: the integration of digital technologies in conducting practice, the evolving leadership role of the conductor amid societal changes, and the implementation of personalized educational methods in choral conductor training. The findings substantiate the need for the systematization and in-depth theoretical conceptualization of the components of the conductor-choirmaster's individual performing style, which, in turn, constitutes a prerequisite for the optimization of performance practice and contributes to the advancement of contemporary choral art. **Conclusions.** Ukrainian choral art in the 21st century is undergoing a significant evolution driven by global digitalization and socio-cultural challenges. The creative individuality of the conductor-choirmaster is substantially changing: while upholding the traditions of the national choral school, today's Ukrainian conductors actively embrace digital tools and innovative educational approaches to enrich their artistic practice. Effective professional training of choirmasters now requires blending classical academic principles with modern technologies, particularly in the context of distance learning during the pandemic and wartime. This integration fosters the development of conductors' creative potential and psychological comfort, enabling them to cultivate a unique personal style amid constant change. Key trends — the digitalization of rehearsal and performance processes, the use of virtual choirs and online platforms, and a reimagining of the conductor's leadership role — form the basis for preserving and advancing Ukraine's choral art in the modern era.

Key words: conductor-choirmaster, Ukrainian choral art, choral school, digitalization, individual style, educational innovation, choral performance.

Актуальність теми дослідження. Сучасне хорове мистецтво України переживає період інтенсивних змін під впливом глобальних процесів XXI століття. Стрімкий розвиток інформаційних технологій і нові соціокультурні реалії докорінно змінюють умови функціонування хорових колективів та вимоги до професійної діяльності диригента-хормейстера. Вокально-хорова традиція, яка тривалий час залишалася «загерметизованою» в академічних рамках, нині еволюціонує під тиском цифрових трендів. Зокрема, інтернет, соціальні мережі та відеокомунікаційні платформи відкрили хоровому виконавству нові можливості для поширення і взаємодії із публікою. Досвід пандемії COVID-19 та сучасні виклики воєнного часу також актуалізували потребу у дистанційній роботі з хорами та гібридних формах концертної діяльності. Одночасно відбуваються глибокі соціокультурні зміни: зростає запит аудиторії на інтерактивність та емоційну залученість у мистецькі події, формується нове покоління виконавців і слухачів із «цифровим» мисленням і навичками. Для українського хормейстера це означає необхідність перегляду традиційних підходів – від репетиційного процесу до способів комунікації з колективом і слухачами – з урахуванням нових реалій. Таким чином, актуальність теми зумовлена нагальною потребою осмислити, як саме трансформується творча індивідуальність диригента-хорового диригента під впливом цифровізації, суспільних змін та освітніх тенденцій, а також знайти баланс між збереженням національних хороших традицій і вимогами сучасності. Це питання важливе як для теорії хорознавства, так і для практики – адже від здатності хормейстера адаптуватися до нових умов залежить подальший розвиток українського хорового мистецтва.

Метою даної роботи є дослідження процесів трансформації творчої індивідуальності українського диригента-хормейстера в XXI столітті під впливом цифрових технологій, соціокультурних змін та новітніх освітніх практик. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) охарактеризувати вплив цифровізації на діяльність диригента-хормейстера (зокрема, впровадження віртуальних форматів роботи, викори-

стання комп'ютерних програм для навчання і творення музики тощо); 2) проаналізувати соціокультурні чинники, що визначають нові ролі та функції диригента (зміна запитів аудиторії, поява нових форматів культурної участі, глобалізація та обмін досвідом з закордонними хоровими практиками); 3) дослідити впровадження інноваційних освітніх підходів у підготовку хормейстерів в Україні (індивідуалізація навчання, дистанційна освіта, авторські методики тощо) та оцінити їхній вплив на формування творчого стилю молодих диригентів; 4) узагальнити досвід українських диригентів-хормейстерів у адаптації до сучасних викликів, включно з аналізом конкретних практичних кейсів (наприклад, створення віртуальних хорів, онлайн-концертів, використання соцмереж для популяризації хорового мистецтва). Досягнення зазначеної мети дозволить визначити, які зміни відбуваються у творчому портреті диригента та які компетенції стають визначальними для успішної діяльності хормейстера в сучасній Україні.

Наукова новизна. Якщо попередні дослідження у галузі хорознавства зосереджувалися переважно на історичних та стильових аспектах хорової школи або окремо на впровадженні технологій (переважно в освітній процес), то дана робота об'єднує ці площини, розкриваючи їхній взаємозв'язок. Зокрема, у роботі виокремлено і теоретично обґрунтовано поняття багатогранності індивідуального стилю диригента-хормейстера в сучасних умовах: диригент постає не лише як інтерпретатор музичного твору, але і як менеджер культурного проекту, лідер колективу, педагог-новатор. Вперше узагальнено досвід інтеграції цифрових технологій у хорове виконавство України та показано, що сфери, які уникають цифрових новацій, поступаються в боротьбі за аудиторію, тоді як ті, що активно їх використовують, розширюють свою публіку та творчий арсенал. Новизна проявляється і в аналізі освітніх інновацій: дослідження акцентує на індивідуально-орієнтованих методах навчання диригентів (менторство, онлайн-курси, проєктне навчання), які сприяють розкриттю креативності майбутніх хормейстерів. В роботі висвітлено передовий досвід професійного оснащення хормейстерів (наприклад,

застосування віртуального хору в навчальному процесі як необхідного елемента дистанційної роботи з хором). Таким чином, дослідження розширює уявлення про те, якими є шляхи оновлення та збагачення творчого стилю диригента-хормейстера, і окреслює перспективні напрямки подальшого розвитку хоронавства в Україні.

Виклад основного матеріалу. Сучасний український диригент-хормейстер діє в полі багатьох чинників, що впливають на його творчу індивідуальність. Розглянемо три ключові групи чинників: цифрові технології, соціокультурні зміни та нові освітні практики, – та їхній вплив на хорову сферу України.

Цифровізація та технологічні інновації. Глибока цифровізація сьогодення впливає навіть на таку традиційну сферу, як вокально-хорове мистецтво. Для диригента-хормейстера освоєння цифрових інструментів стало невід’ємною частиною професійної діяльності [5]. По-перше, це проявляється у використанні спеціалізованого програмного забезпечення для роботи з нотним текстом, аранжування та звукового редагування. Сучасні комп’ютерні програми нотації, аудіоредактори, віртуальні клавіри та інші інструменти дозволяють диригенту самостійно створювати навчальні матеріали, готувати фонограми, демонстраційні записи хору тощо. По-друге, інтернет-технології відкрили нові формати репетицій і виступів. Пандемія змусила хормейстерів опанувати проведення онлайн-репетицій через Zoom, Google Meet та аналогічні платформи. Водночас досвід показав, що для досягнення високої художньої якості віртуального виконання потрібні спеціалізовані платформи, розроблені саме для хористів – на кшталт Musicroom, Acapella, Soundtrap та ін.. Деякі українські колективи вже скористалися такими можливостями: наприклад, під час карантину 2020 р. було реалізовано низку проектів «віртуального хору», коли десятки і навіть сотні співаків записували свої партії окремо, а диригент зводив їх у єдине відео. Яскравим прикладом став Мистецький проект «Віртуальний хор в Україні», ініційований Оленою Слободиською – в умовах карантину вона залучила 111 співаків з різних країн, які виконали українську народну пісню у віртуальному форматі.

Цей проект не лише встановив національний рекорд (найбільший віртуальний хор України), але й продемонстрував єдність хормейстерів та співаків перед викликами часу. Сама організація зазначала, що ідея виникла під час її роботи над дисертацією, пов'язаною з інноваційними технологіями в музиці, а карантин став поштовхом до практичного втілення цієї ідеї [6]. Цей випадок відобразив нову грань творчої індивідуальності диригента: він виступив одночасно як художній керівник, звукорежисер, менеджер цифрового проекту та новатор. По-третє, цифровізація змінила спосіб взаємодії диригента з аудиторією. Сьогодні практично кожен професійний хор та диригент в Україні мають присутність у соціальних мережах (Facebook, Instagram, YouTube), де вони діляться записами виступів, проводять онлайн-трансляції концертів, спілкуються з слухачами в коментарях. Така медіаплатформа стала новим каналом реалізації творчої індивідуальності хормейстера: крім суто музичного таланту, він демонструє вміння представити свій колектив широкому загалу, підтримувати імідж, залучати молодіжну аудиторію через сучасні медіа. Важливо, що активна взаємодія із цифровими технологіями сприяє оновленню хорового мистецтва. Як зазначають дослідники, ті сфери музичного життя, котрі дистанціюються від технологій, поступово втрачають реципієнта, натомість галузі, що інтегрують цифрові інновації, оновлюються і завойовують нових шанувальників, збагачуючи творчий арсенал [7; 10; 11]. Українські хормейстери поступово приходять до цього усвідомлення: від традиційної консервативності – до прагматичного використання технології для розвитку хорової справи.

Соціокультурні зміни і нові ролі диригента. Соціокультурний контекст, в якому функціонує хорове мистецтво України, також суттєво змінився за останні десятиліття. По-перше, з моменту проголошення незалежності України та в ході глобалізаційних процесів наше хорове мистецтво все більше інтегрується в світовий культурний простір. За спостереженнями О. Батовської та співавт., зараз відбувається зростання жанрово-стильового розмаїття хорового репертуару, розширення виконавських функ-

цій хорових колективів та активніше залучення хору до суспільного життя [10]. Українські хори беруть участь у міжнародних фестивалях, конкурсах, проектах обміну, що збагачує досвід диригентів новими підходами. Вони знайомляться із західними моделями роботи з колективом, принципами культурного менеджменту, сучасними тенденціями репертуарної політики. Молоде покоління українських диригентів вільно володіє іноземними мовами, стажується за кордоном, переймає кращі практики. Це все впливає на їхній стиль лідерства: диригент тепер виступає не тільки як носій національної хорової традиції, а й як космополітичний митець, здатний комунікувати з різними культурами. По-друге, сучасна публіка диктує нові умови взаємодії. Успішні українські хорові колективи сьогодні стали своєрідними національними культурно-мистецькими брендами, що уособлюють мистецьку досконалість. В цьому аспекті цікаве спостереження робить І. Антіпіна, зазначаючи, що «брендовість» хорового колективу закономірно підвищує рівень вимогливості до нього слухацької аудиторії – публіка не пробачає відомому хору жодних значних похибок без іміджевих втрат для колективу [1]. Іншими словами, визнаний хор зобов'язаний постійно підтверджувати свій високий професійний рівень, аби утримувати довіру слухачів. Це спонукає керівників хорів і диригентів до безперервного удосконалення, творчих пошуків і впровадження нових ідей, не виходячи при цьому за межі академічної якості. У ХХІ столітті спостерігається зміна моделі сприйняття мистецтва: аудиторія прагне бути співучасником дійства, а не пасивним слухачем. Зростає популярність інтерактивних концертних форматів, коли слухачам надається можливість впливати на хід події (спільний спів у залі, вибір творів шляхом голосування, інтерактивні мультимедійні шоу тощо) [10; 11]. Досвід західних колег свідчить, що такі формати підвищують емоційну залученість аудиторії та залишають сильніший післяконцертний відгук [11]. Для українських диригентів-хормейстерів це означає необхідність розширювати свій інструментарій роботи із залом. Диригент тепер часто бере на себе роль модератора концерту: безпосередньо спілкується зі слухачами зі сцени, пояснює концепцію

програми, залучає публіку до простих музичних дій (наприклад, спільного виконання приспіву відомої пісні чи розспівування перед початком концерту). Такі прийоми, хоч і виходять за межі традиційної диригентської функції, стають важливою частиною роботи, адже допомагають демократизувати концертний простір, зробити класичну хорову музику ближчою і зрозумілішою різним верствам слухачів. По-третє, суттєвим соціокультурним чинником останніх років є випробування, пов'язані з війною та суспільною нестабільністю. Хорове мистецтво України наразі виконує і важливі соціальні функції – підтримки морального духу, збереження національної ідентичності, культурної дипломатії. Диригент-хормейстер усе частіше постає як лідер громади, який організовує благодійні концерти, акції на підтримку військових, інтеграційні заходи для внутрішньо переміщених осіб тощо. Таким чином, його творча індивідуальність включає риси громадського діяча, комунікатора, натхненника. Це додає ще одного виміру до традиційної ролі диригента – харизми лідера, здатного об'єднати людей навколо спільної мети за допомогою хорового співу.

Нові освітні практики у підготовці диригентів. Система вищої музично-хорової освіти в Україні також переживає значні зміни під впливом вимог часу. Традиційно підготовка диригентів-хормейстерів будувалася на міцному фундаменті академічних дисциплін (хоровий клас, диригування, хорознавство, сольфеджіо, фортепіано та ін.), успадкованому від радянської доби та доповненому регіональними хоровими школами (Київською, Одеською, Харківською, Львівською тощо). Нині ж до цього арсеналу додаються нові компоненти. По-перше, виникає потреба навчати майбутніх диригентів цифровим компетентностям. В деяких музичних закладах введено курси, присвячені використанню комп'ютерних технологій у музичній освіті, основам звукорежисури, медіаменеджменту для музикантів. Це відгук на запит практики: молодий диригент повинен вміти самостійно зробити якісний аудіо/відеозапис свого хору, налагодити онлайн-взаємодію, створити цифровий контент для просування колективу. По-друге, персоналізація навчання стає одним

із ключових принципів. Сучасні студенти (покоління «цифрових аборигенів») звикли до високого рівня індивідуалізації та інтерактивності в освіті. Тому в підготовці диригентів ширше застосовуються індивідуальні творчі проекти, майстер-класи провідних маестро, гнучкі навчальні траєкторії. Наприклад, впроваджуються спецкурси за вибором, де студент може поглибити знання в цікавій саме йому сфері – чи то старовинна музика, чи сучасні хорові аранжування, чи менеджмент хорового колективу. По-третє, пандемія COVID-19 дала поштовх розвитку дистанційної освіти, і цей досвід виявився корисним. З'ясувалося, що деякі теоретичні дисципліни або індивідуальні заняття з диригування можна ефективно проводити онлайн, економлячи час і ресурси. Звісно, практика роботи з реальним хором незамінна, але онлайн-формат відкрив нові можливості: залучення зарубіжних фахівців до викладання, гнучкий графік репетиційних прослуховувань, використання відеоаналізу диригентських жестів тощо. Науковці підкреслюють, що інтеграція дистанційних технологій та особистісно-орієнтованих методик навчання в процес підготовки хормейстерів є одним з ключових факторів модернізації музичної освіти [3; 5; 7; 9]. Як наслідок, формується новий тип молодого диригента – більш креативного, психологічно комфортного у самореалізації, здатного до інноваційного мислення у виконавській практиці. Власний досвід українських педагогів підтверджує ефективність таких підходів. Приміром, впровадження елементів проектного навчання (організація студентами власних хорових проектів під кураторством викладачів) сприяє формуванню у них практичних навичок лідерства та самостійності. У Тернопільському педагогічному університеті описано експеримент із застосування віртуального хору як навчального інструменту в дисципліні «Хоровий клас», що дозволило студентам набути компетентностей роботи з розподіленим колективом і технічних навичок звукозапису. Такі інновації поступово змінюють саму парадигму професійної підготовки диригентів: від трансляції знань – до спільного творчого пошуку, від уніфікованих програм – до гнучкого реагування на індивідуальні потреби і здібності молодих хормейстерів.

Важливо підкреслити, що в процесі всіх цих трансформацій не втрачається значення традиційної хорової школи. Навпаки, саме спираючись на глибокі традиції українського хорового виконавства, сучасні диригенти можуть найуспішніше інтегрувати інновації. Традиція забезпечує міцний професійний фундамент – майстерність диригентської мануальної техніки, знання стилів, високу художню планку. Інновації ж дають інструменти для актуалізації цієї традиції, донесення її до сучасного слухача. В українському хорознавстві триває наукова дискусія щодо пошуку оптимального балансу між школою та новаціями [4; 8; 10; 11]. Деякі дослідники зазначають, що багатоаспектність індивідуального стилю диригента сьогодні проявляється у єдності його різних іпостасей – виконавця, педагога, лідера, менеджера [3; 7; 10]. Тому формування такого стилю має відбуватися на перетині методичних надбань національної хорової школи України та врахування вимог часу – цифрової культури, ринкових умов у сфері мистецтва, міжнародної конкурентності.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити низку узагальнень щодо трансформації творчої індивідуальності українського диригента-хормейстера в XXI столітті. По-перше, цифровізація стала потужним чинником змін: сучасний хормейстер змушений опанувати широкий спектр технологій – від створення віртуального хору до просування колективу в інтернеті. Це розширило його функції та вміння, зробило більш технічно підкованим, відкритим до експериментів. По-друге, соціокультурні зміни сформуvalи запит на нового типу взаємодію з аудиторією: диригент тепер виконує роль комунікатора і натхненника спільноти, що вимагає від нього розвинутих лідерських та комунікативних якостей. По-третє, інновації в системі освіти диригентів забезпечують підготовку кадрів, здатних творчо мислити і адаптуватися – індивідуально-орієнтовані методики та дистанційні технології стали невід’ємною частиною навчального процесу, що підвищує його ефективність. Синергія традицій та новацій проявляється в тому, що найуспішніші сучасні диригенти спираються на школу (професійну майстерність, художній смак), але сміливо впроваджують нові ідеї у творчість. Таким чином,

творча індивідуальність хормейстера сьогодні – це динамічна категорія, що розвивається разом зі зміною технологічного й культурного ландшафту. Її характерними рисами стають гнучкість, креативність, готовність до навчання протягом життя, вміння поєднати мистецтво з менеджментом і технологіями. Збереження самобутності українського хорового мистецтва в умовах глобальних змін великою мірою залежить від диригентів-новаторів, які, шануючи традицію, ведуть хор вперед – до нових форматів, нової аудиторії, нових вершин виконавської майстерності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Антіпіна І. В. Хор як складник бренду музичного мистецтва України: соціокультурний вимір // Часопис Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. 2022. № 2(55). С. 21–35.
2. Бондар Є. М. Художньо-стильовий синтез як феномен сучасної хорової творчості : монографія. Одеса : Астропринт, 2019. 388 с.
3. Віла-Боцман, О. П. Модернізація фахової підготовки хормейстерів: виклики та можливості в умовах глобальних трансформацій. Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Музичне мистецтво, 7(2), 158–169.
4. Качуринець Л. В. Розвиток диригентської проєктної діяльності на початку ХХІ століття: новітні чинники впливу // Актуальні питання гуманітарних наук. 2024. Вип. 76(2). С. 22–29.
5. Кириленко Я. В., Ороновська Л. М., Сун Лан. Цифрові трансформації вокально-хорового мистецтва: досвід та нові можливості // Актуальні питання гуманітарних наук. 2023. Вип. 59(2). С. 48–54.
6. Слободиська О. Рекорд за віртуальний хор // Газета «День». 15.05.2020. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/rekord-za-virtualnuu-khor> (дата звернення: 10.08.2025).
7. Софроній З. В. Диригентсько-хорова підготовка здобувачів закладів вищої освіти: вплив цифрової трансформації // Innovative Pedagogy. 2021. Вип. 41. С. 45–50.
8. Сухецька О. В. Віртуальний хор: окремі питання теорії і практики (до постановки проблеми) // Одеська хорова школа: традиції та новації: матер. всеукр. наук.-творч. конф. (Одеса, 12–13 листоп. 2021 р.) Одеса : Астропринт, 2021. С. 64–66.
9. Шатова І. О. Віртуальний хор Еріка Вітакера: інноваційні тенденції розвитку сучасної музики // Музичне мистецтво і культура. 2021. № 32(1). С. 17–30.
10. Batovska, O., Byelik-Zolotaryova, N., & Ivanova, J. Modern Global Trends in the Development of Choral Performance. Studia Universitatis Babes-Bolyai Musica, 68(2), 235–256.

11. Helleckson S. (quote in:) Creating Meaningful Experiences Through Interactive Concerts // Chorus America. 2022. URL: <https://chorusamerica.org/node/100598> (accessed: 10.08.2025).

REFERENCES

1. Antipina I. V. Khor yak skladnyk brendu muzychnoho mystetstva Ukrainy: sotsiokulturnyi vymir // Chasopys Nats. muz. akad. Ukrainy im. P. I. Chaikovskoho. 2022. Cc 2(55). S. 21–35. [in Ukrainian]

2. Bondar Ye. M. Khudozhno-stylovyi syntez yak fenomen suchasnoi khorovoi tvorchosti : monohrafiia. Odesa : Astroprynt, 2019. 388 s. [in Ukrainian]

3. Vila-Botsman O. P. Modernizatsiia fakhovoi pidhotovky khormeisteriv: vykylyky ta mozhlyvosti v umovakh hlobalnykh transformatsii // Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu kultury i mystetstv. Serii: Muzychne mystetstvo. 2024. T. 7, Cc 2. S. 158–169. [in Ukrainian]

4. Kachurynets L. V. Rozvytok dyryhentskoi proiektnoi diialnosti na pochatku XXI stolittia: novitni chynnyky vplyvu // Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. 2024. Vyp. 76(2). S. 22–29. [in Ukrainian]

5. Kyrilenko Ya. V., Oronovska L. M., Sun Lan. Tsyfrovi transformatsii vokalno-khorovoho mystetstva: dosvid ta novi mozhlyvosti // Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. 2023. Vyp. 59(2). S. 48–54. [in Ukrainian]

6. Slobodyska O. Rekord za virtualnyi khor // Hazeta «Den». 15.05.2020. Rezhym dostupu: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/rekord-za-virtualnyy-khor> (data zvernennia: 10.08.2025). [in Ukrainian]

7. Sofronii Z. V. Dyryhentsko-khorova pidhotovka zdobuvachiv zakladiv vyshchoi osvity: vplyv tsyfrovoi transformatsii // Innovative Pedagogy. 2021. Vyp. 41. S. 45–50. [in Ukrainian]

8. Sukhetska O. V. Virtualnyi khor: okremi pytannia teorii i praktyky (do postanovky problemy) // Odeska khorova shkola: tradytsii ta novatsii : mater. vseukr. nauk.-tvorch. konf. (Odesa, 12–13 lystop. 2021 r.). Odesa : Astroprynt, 2021. S. 64–66. [in Ukrainian]

9. Shatova I. O. Virtualnyi khor Erika Vitakera: innovatsiini tendentsii rozvytku suchasnoi muzyky // Muzychne mystetstvo i kultura. 2021. Cc 32(1). S. 17–30. [in Ukrainian]

10. Batovska O., Byelik-Zolotaryova N., Ivanova J. Modern Global Trends in the Development of Choral Performance // Studia Universitatis Babes-Bolyai Musica. 2023. 68(2). P. 235–256.

11. Helleckson S. (quote in:) Creating Meaningful Experiences Through Interactive Concerts // Chorus America. 2022. URL: <https://chorusamerica.org/node/100598> (accessed: 10.08.2025).